TARIXIY JARAYONLARNI O‘RGANISHDA VIZUAL MATERIALLARNING TURLARI

Ruziyev Davlat Axillesovich
Osiyo Xalqaro Universiteti 1-bosqich magistranti
email: fargonadavlat@gmail.com
+998 90 407-64-69
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20497267

Annotatsiya

Mazkur maqolada tarixiy jarayonlarni o‘rganishda vizual materiallarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Tarixshunoslikda yuz bergan metodologik o‘zgarishlar natijasida fotografiyalar, kinoxronikalar, tasviriy san’at asarlari, tarixiy xaritalar, propaganda materiallari hamda raqamli vizual resurslarning tarixiy manba sifatidagi ahamiyati ortib borayotgani yoritilgan. Vizual antropologiya va tarixiy antropologiya yondashuvlari asosida vizual manbalarning tarixiy voqelikni rekonstruksiya qilish, jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayoti, mafkuraviy qarashlari, kundalik turmushi va tarixiy xotirasini o‘rganishdagi imkoniyatlari tahlil etilgan. Shuningdek, Markaziy Osiyo va O‘zbekiston tarixi misolida Afrosiyob devoriy suratlari, Kamoliddin Behzod miniatyuralari, Turkiston davriga oid fotografik materiallar hamda zamonaviy GIS va 3D rekonstruksiya texnologiyalarining ilmiy tadqiqotlardagi o‘rni ko‘rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari vizual materiallarning tarixiy manbashunoslik bazasini kengaytirishi, tarixiy hodisalarni ko‘p qirrali tahlil qilish imkonini yaratishi hamda tarixiy tadqiqotlarning ilmiy ishonchliligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: vizual antropologiya, vizual manbalar, fotografiya, kinoxronika, tarixiy xaritalar, tasviriy san’at, Afrosiyob devoriy suratlari, Kamoliddin Behzod, GIS texnologiyalari, Digital History, tarixiy manbashunoslik.

Kirish. Tarix fanida uzoq vaqt davomida yozma manbalar asosiy axborot manbai sifatida qaralib kelingan. Biroq XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tarixshunoslikda yuz bergan metodologik o‘zgarishlar natijasida tasviriy manbalarga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgardi. Ayniqsa, Fransiyada shakllangan xalqaro maktabi vakillari Mark Blok va Lyusen Fevr tarixiy tadqiqotlarda hujjatlardan tashqari moddiy madaniyat, tasviriy san’at, kundalik hayot va inson xotirasini ham tarixiy manba sifatida o‘rganish zarurligini ilgari surdilar[1].

Mazkur yondashuv keyinchalik vizual antropologiya, vizual sotsiologiya va madaniy tarix yo‘nalishlarining shakllanishiga zamin yaratdi. Piter Berkning fikricha, tasvirlar tarixning passiv aks ettiruvchisi emas, balki muayyan tarixiy davrning mafkurasi, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlarini ifodalovchi faol axborot tashuvchilaridir. Shuning uchun tarixchi vizual materiallarni faqat ko‘rish orqali emas, balki ularning yaratilish sabablari, buyurtmachilari, auditoriyasi va siyosiy-mafkuraviy kontekstini ham tahlil qilishi kerak[2].

Tarixiy voqelik ko‘pincha yozma manbalarda hukmdorlar, siyosiy arboblar va elita vakillari nuqtayi nazaridan yoritiladi. Vizual manbalar esa oddiy insonlarning kundalik turmushi, mehnati, kiyinish madaniyati, yashash muhiti va urf-odatlari haqida qimmatli

[1] Bloch M. *The Historian's Craft*. Manchester: Manchester University Press, 1954. P. 27–31.

[2] Burke P. *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*. London: Reaktion Books, 2001. P. 10–17.

ma’lumotlarni saqlab qoladi. Shu sababli zamonaviy tarixshunoslikda vizual manbalar "jim tarixiy guvohlar" sifatida baholanadi.

Fotografiya XIX asrning eng muhim texnologik ixtirolaridan biri bo‘lib, tarixiy voqealarni bevosita qayd etish imkoniyatini yaratdi. Dagerotip usulining paydo bo‘lishi bilan insoniyat tarixida birinchi marta voqelikni texnik vosita orqali hujjatlashtirish imkoni yuzaga keldi. Fotografik manbalarning ilmiy ahamiyati bir necha omillar bilan belgilanadi:

Birinchidan, ular ma’lum tarixiy lahzaning vizual holatini saqlab qoladi. Masalan, Turkiston general-gubernatorligi davriga oid fotosuratlar orqali XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi mahalliy aholi turmushi, bozorlari, masjidlari, madrasalari va kasb-hunar faoliyatini o‘rganish mumkin.

Ikkinchidan, fotosuratlar urbanizatsiya va modernizatsiya jarayonlarini tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, Toshkentning 1865-yildan keyingi taraqqiyoti suratlar orqali o‘rganilganda shahar me’morchiligi, transport tizimi va aholi tarkibidagi o‘zgarishlar yaqqol ko‘rinadi.

Uchinchidan, fotosuratlar ijtimoiy tabaqalanish masalalarini tadqiq qilishga yordam beradi. Kiyim-kechak, uy-joy va mehnat sharoitlarining tasvirlari jamiyatdagi iqtisodiy tengsizlik darajasini ko‘rsatadi.

Biroq fotografiyani mutlaq haqiqat sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan xato hisoblanadi. Amerikalik olim Syuzan Zontag ta’kidlaganidek, har bir surat muallif tomonidan tanlangan rakurs, kompozitsiya va maqsad mahsulidir. Demak, tarixchi fotografiyani tanqidiy tahlil qilishi zarur.

Vizual antropologiyada harakatlanuvchi tasvirlar alohida o‘rin tutadi. Kino va videomateriallar tarixiy jarayonlarning dinamikasini aks ettiruvchi manbalardir. Fransuz antropologi Jan Rush hujjatli filmlarni "vizual etnografiya" deb atab, ular inson xatti-harakatlarini tabiiy holatda kuzatish imkoniyatini berishini ta’kidlagan[3].

Masalan, Sovet Ittifoqida suratga olingan kinoxronikalar orqali quyidagilarni o‘rganish mumkin: kollektivlashtirish siyosati, sanoatlashtirish jarayonlari, urush yillari iqtisodiyoti, ommaviy siyosiy tadbirlar, aholining kundalik turmushi.

Ikkinchi jahon urushiga oid videohujjatlar nafaqat harbiy harakatlarni, balki urushning insonlar ruhiyati va ijtimoiy hayotiga ko‘rsatgan ta’sirini ham o‘rganishga imkon beradi. O‘zbekistonda XX asrning 30–80-yillarida suratga olingan hujjatli filmlar paxtachilik, irrigatsiya loyihalari, yangi shaharlarning qurilishi va ta’lim tizimidagi islohotlarni tahlil qilishda muhim manba hisoblanadi.

1965-yilda Samarqanddagi Afrosiyob shahristonida topilgan devoriy rasmlar VII asr Markaziy Osiyo tarixining eng muhim vizual manbalaridan biridir. Ularda Xitoy, Chag‘oniyon, Choch va boshqa hududlardan kelgan elchilar tasvirlangan.

Mazkur suratlar orqali: Sug‘d diplomatiyasi, xalqaro aloqalar, Buyuk Ipak yo‘li tizimi, siyosiy marosimlar haqida muhim ma’lumotlar olinadi[4].

Kamoliddin Behzod miniatyuralari XV asr oxiri va XVI asr boshidagi Movarounnahr hamda Xurosonning moddiy madaniyati aks etgan. Miniatyuralar yordamida tarixchilar: me’morchilik, kiyim-kechak, qurol-aslaha, ta’lim tizimi, saroy marosimlari haqida ma’lumotlarga ega bo‘ladilar.

Xaritalar tarixiy geografiyaning asosiy manbalari hisoblanadi. Ular tarixiy jarayonlarning hududiy ko‘lamini tahlil qilish imkonini beradi. Fernan Brodelning fikricha, geografik muhit tarixiy taraqqiyotning eng barqaror omillaridan biridir. Shu sababli xaritalarni tahlil qilish tarixiy voqealarni hududiy kontekstda tushunish imkonini beradi. Masalan: Buyuk Ipak yo‘li xaritalari, Arab geograflarining xaritalari, Rossiya imperiyasi

[3] Rouch J. *Ciné-Ethnography*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003. P. 29–45.

[4] Boris Marshak. *Sogdian Wall Paintings of Afrasiab*. Paris: UNESCO, 2002. P. 15–40;

harbiy-topografik xaritalari, Sovet davridagi iqtisodiy xaritalar Markaziy Osiyo tarixini tadqiq qilishda muhim manba hisoblanadi.

Tarixiy xaritalar davlatlarning hududiy rivojlanishi, migratsiya jarayonlari va iqtisodiy aloqalarni o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, arab geograflari Ibn Havqal, al-Istaxriy va al-Muqaddasiy tomonidan yaratilgan xaritalar IX–X asrlardagi Movarounnahr shaharlari va savdo yo‘llari haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Buyuk Ipak yo‘lining kartografik rekonstruksiyasi orqali Sharq va G‘arb o‘rtasidagi iqtisodiy integratsiya, madaniy almashinuv va texnologik innovatsiyalar tarqalishining geografik yo‘nalishlari aniqlanadi[5].

Vizual antropologiyada propaganda materiallari ham muhim o‘rin tutadi. Ular jamiyat ongini shakllantirish mexanizmlarini o‘rganish imkonini beradi. Masalan, sovet davri plakatlarida: mehnat qahramonlari, paxtakorlar, sanoat ishchilari, kommunistik mafkura, ideal obraz sifatida tasvirlangan. Natsistlar Germaniyasida yaratilgan propaganda plakatlari orqali esa irqiy mafkura va totalitar boshqaruv tizimining targ‘ibot usullarini tahlil qilish mumkin. Tarixchilar ushbu materiallar yordamida davlat va jamiyat o‘rtasidagi mafkuraviy munosabatlarni o‘rganadilar.

XXI asrda raqamli texnologiyalar tarixiy tadqiqotlarning metodologiyasini tubdan o‘zgartirmoqda. Sun’iy yo‘ldosh tasvirlari, 3D modellashtirish va virtual rekonstruksiyalar yangi avlod vizual manbalarini shakllantirdi. Masalan, qadimgi Pompei shahri, Misr piramidalari va Samarqanddagi tarixiy obidalar 3D formatda qayta tiklanib, olimlarga ularning dastlabki holatini o‘rganish imkoniyatini bermoqda.

Bugungi kunda GIS texnologiyalari yordamida tarixiy xaritalarni raqamli formatda tahlil qilish imkoniyati paydo bo‘lgan. Bu esa tarixiy migratsiyalar, aholi joylashuvi va iqtisodiy markazlarning rivojlanishini statistik jihatdan o‘rganishga xizmat qilmoqda[6].

XXI asr tarixshunosligida Digital History yo‘nalishi jadal rivojlanmoqda. Ushbu yo‘nalish vizual manbalarni raqamlashtirish, saqlash va tahlil qilishning yangi imkoniyatlarini yaratdi. Sun’iy yo‘ldosh tasvirlari yordamida Misr, Mesopotamiya va Markaziy Osiyodagi qadimiy yodgorliklar aniqlanmoqda. Dron texnologiyalari esa arxeologik obyektlarni yuqori aniqlikda xaritalashtirish imkonini bermoqda. 3D rekonstruksiya metodlari yordamida: Afrosiyob, Varaxsha, Oqtepa, qadimgi Buxoro va Samarqand me’moriy majmualarining dastlabki ko‘rinishlari qayta tiklanmoqda. Bu esa tarixiy merosni saqlash va ilmiy tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Vizual materiallar tarixiy tadqiqotlarning manbashunoslik bazasini sezilarli darajada boyitadi. Fotografiyalar, kinoxronikalar, tasviriy san’at asarlari, xaritalar, propaganda materiallari va raqamli vizual resurslar tarixiy voqelikning turli qirralarini ochib beradi. Ular nafaqat tarixiy hodisalarni rekonstruksiya qilish, balki jamiyatning mentaliteti, mafkurasi, kundalik hayoti va madaniy xotirasini o‘rganish imkonini ham yaratadi. Zamonaviy tarixshunoslikda vizual manbalarni tanqidiy tahlil qilish, ularni yozma manbalar bilan qiyosiy o‘rganish va multidissiplinar metodlardan foydalanish tarixiy tadqiqotlarning ilmiy ishonchliligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Banks M., Ruby J. (eds.). Made to Be Seen: Perspectives on the History of Visual Anthropology. Chicago: University of Chicago Press, 2011.
2. Barthes R. Camera Lucida: Reflections on Photography. New York: Hill and Wang, 1981.
3. Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence. London: Reaktion Books, 2001.

[5] Vasily Bartold. *Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya*. Moskva: Vostochnaya literatura, 1963. S. 45–58.

[6] Knowles A. K. *Past Time, Past Place: GIS for History*. Redlands: ESRI Press, 2002. P. 10–33.

4. Edwards E. Raw Histories: Photographs, Anthropology and Museums. Oxford: Berg Publishers, 2001.
5. Pink S. Doing Visual Ethnography. 4th Edition. London: Sage Publications, 2021.
6. Rosenstone R. A. History on Film / Film on History. London: Routledge, 2017.
7. Барт Р. Camera Lucida. Комментарий к фотографии. Москва: Ad Marginem, 1997.
8. Головнев А. В. Визуальная антропология: теория и практика. Екатеринбург: УрО РАН, 2007.
9. Круткин В. Л. Визуальная антропология. Москва: Логос, 2012.
10. Толстова М. А. Визуальная антропология и историческое познание. Москва: Наука, 2015.
11. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Восточная литература, 1963.
12. Буряков Ю. Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент: Фан, 1982.
13. Аскаров А. А. Ўзбекистон тарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 2019.
14. Ртвеладзе Э. В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. Ташкент: San’at, 2005.
15. Массон В. М. Древние цивилизации Востока и Центральной Азии. Москва: Высшая школа, 1989.
16. Баҳодиров Р. Марказий Осиё цивилизациялари тарихи. Тошкент: Янги аср авлоди, 2018.
17. Afrosiab Paintings. UNESCO Research Materials and Archaeological Reports. Paris: UNESCO Publications.
18. UNESCO. Memory of the World Programme: Documentary Heritage and Digital Preservation. Paris: UNESCO, 2021.